

Kitan Devletinde Uyğurlar ve Uyğur Kültürü

Uyghures and Uyghur Culture at The Kitans Country

Yusufcan YASİN*

ÖZET

Kitanlar, 10.asrın başlarından Moğol istilasına kadar Doğu ve Orta Asya tarihinde oldukça büyük bir güç gösteren ve birçok bakımdan Türk tarihini etkileyen bir kavimdir. Yaklaşık üç asır devam eden bu tarih sürecinde Kitanların siyasi, askeri ve kültürel hayatında görülen gelişmeler Türklerin önemli bir kolu olan Uyğurlarla yakından ilgili olmuştur. Söz konusu çalışmada Kitan devletinin kuruluşu ve yükselişinde Uyğurların oynadığı rol ve Kitan kültürünün oluşmasında Uyğur kültürünün gösterdiği etkiler detaylı olarak belirtilir.

ANAHTAR KELİMELER

Kitanlar, Uyğurlar, Uyğur kültürü.

ABSTRACT

Since the tenth century to the Mogols invasion Kitanes had to play important rol in the east and central Asia and affected to Turkish history in some ways. The times is lested three century. During the history times Kitans political, military and cultural development are related with Uyghurs. At this article will be description rol of Uyghures in the found and development of Kitans country and a affect to Kitan culture of Uyghur Cultur.

KEY WORDS

Kitanes, Uyghures, Uyghur Culture

* Prof. Dr., Sincang Üniversitesi Öğretim Üyesi, yhacip@126.com

Giriş

Çin kaynaklarından 《新唐书, 北狄传》 (“Tang İmparatorluğunun Yeni Tarihi, Kuzey Türkler Monografisi”)’e göre, Tunguslardan neş’et eden ve uzun bir zaman Siyanpi Dağlarının eteklerinde yaşamış olduklarından Siyanpi adı verilen bir kavmin Yü-wen (宇文) adlı boyundan türeyen bir kavim, Şimali Wei (北魏) döneminde Liao-he vadisine göç ettikten sonra “Kitan” (契丹) adını almıştı.¹ Kavmi bir isim olarak 389’dan sonra ortaya çıkan “Kitan” adının anlamı hakkında çeşitli görüşler vardır. Kimi araştırmacılar bu adın anlamını Liao-he nehriyle bağlamaktadır. Onlara göre, Kitanlar otun ve suyun bol olduğu Liao-he vadisinde yaşamını sürdürdüğünden, onlara “otu ve suyu bol bir bölge” anlamında gelen “Kitan” adı verilmişti. Kimi araştırmacılar, Kitan adını Xi-Dong (奚东) anlamında açıklamaktır, yani “Xi (Komuk) kavminin doğu tarafı” anlamını vermektedir. 《金书》 (“Çin Devleti Tarihi”)’da “Liao memleketinde ad olarak saf demir anlamında gelen Bing-tie (镔铁) sözü tercih edilmişti, onlar sert demir elde eder” şeklinde bir tabir geçmektedir. Anlaşıyor ki, Kitan diline ait olan “Kitan” sözcüğü ile Çince geçiş Liao (辽) tabiri hep “saf demir” anlamında gelir. Bu yüzden, bilim adamlarının çoğu “Kitan” adını “saf demir” veya “hancer” anlamında yorumlamaktadırlar.²

389’da Şimali Wei devletinin, 479’da Avarların baskılarına uğrayan Kitanlar, sekiz kabileden müteşekkil olan ve beyaz atı totem olarak kabul eden bir kavimler federasyonunu oluşturmuşlardı.³ Bu tür kavim statüsünü asırlarca muhafaza eden Kitanlar, Mukan Kağan döneminde (553-572) Göktürklerin hakimiyeti altına girmiş ve “irkin” unvanı verilen bir reis tarafından idare edilmişti.⁴ Göktürklerin fetret döneminde Kitanlar Tang imparatorluğuna bağlanmış ise de zaman zaman baş kaldırmış oluyorlardı. Kapağan kağan döneminde (691-716) yeniden Göktürlere tabi olan bu kavim, 765’ten sonra Uygurların hâkimiyeti altında bulunmuştu. 842 tarihine kadar süren bu dönemde Kitanlar

¹ 宋祁、欧阳修：《新唐书》，卷二一九，《北狄传》，第6167页、中华书局标点本、1975、北京。(Song-chi, Ou-Yang-xiu, *Tang İmparatorluğunun Yeni Tarihi*, C. 219, “Kuzey Türkler Monografisi”, s. 6167, 1975, Pekin, Zhong-Hua Kitapçılık Bürosu.)

² 江应梁 主编 《中国民族史》(中), 第303页, 1990年, 北京, 民族出版社(Zhang-Ying-Lang, *Çin’deki Milletler Tarihi*, II, s. 303, 1990, Pekin, Milletler Yay.). Anver Baytur, *Şincang’daki Milletlerin Tarihi*, s. 721, 1991, Bei-jing, Milletler Neşriyatı.

³ Fan-Wen-Lian, *Zhong-guo Omumi Tarihi*, VI, s. 3, 1999, Ürümçi, Şincang Halk Neşriyatı.

⁴ 宋祁、欧阳修：《新唐书》，卷二一九，《北狄传》，第6167页，中华书局标点本，1975，北京。(Song-chi, Ou-Yang-xiu, *Tang İmparatorluğunun Yeni Tarihi*, C. 219, “Kuzey Türkler Monografisi”, s. 6167, 1975, Pekin, Zhong-Hua Kitapçılık Bürosu.)

Uygurların koyun çobanlığını yapıyorlardı.⁵ Uygurlar tarafından gönderilen tudunlar Kitanların vergi işlerini idare ediyorlardı ve Tang imparatorluğunun dahili işlerine bakmaktan sorumlu oluyorlardı.⁶ Aynı dönemde Kitan kabile reislerinin ellerinde Uygur kağanı tarafından verilen damga bulunuyorlardı. Damga sahibi olan reisler, başına geçtiği kabileleri Uygur kağanı adına yönetiyorlardı. Bu arada, Uygur ahalisinden kalabalık bir topluluk da Kitan bölgesine göç etmiş ve onlarla iç içe yaşamış oluyorlardı. Aynı şekilde süren siyasi ve toplumsal ilişkiler sonucunda Kitanlar, devlet teşkilatı, hukuk, dil, yazı, din, sanat, tıp, mimarı, ziraat ve meyvecilik sahasında Uygurlardan pek çok şeyleri öğrenmişlerdi. Bundan ötürü, onlar da her zaman Uygurlara karşı derin bir saygı hissi duymuşlardı.⁷ Şunu belirtmek icap eder ki, Uygurlarla Kitanların ilişkileri önceden çok iyi bir şekilde geçmesine rağmen, Uygur devletinin inkırazından sonra Tang imparatorluğunun baskı yapmasıyla Kitanlar ile Tatabilar, Uygurların gönderdiği tudunları öldürmüşlerdi. Öldürülenlerin sayısı 800 üzerine çıkmıştı.⁸ Çin kaynaklarından öğrendiklerimize göre, Tang imparatorluğu, entrika ve baskı yapmak yoluyla bu kanlı hadiseyi gerçekleştirmiş olsa da, Kitanlarla Uygurların ilişkisinin kökünü kazıyamamıştı. Bu tarihten sonra iki kavim arasındaki ilişkiler eskisi gibi iyi sürmüş ve pek çok Uygur Kitanların ülkesinde sığınmışlardı. Sonradan, bu Uygurlar Kitan devletinin 10 yabancı kabilesi arasında yer almış. Liao-Sheng-tzong'un 34 kabilesinden bahseden Çin kaynaklarında ise Uygurlardan müteşekkil olan kabile Çince 《薛特》 (Xue-te) şeklinde kayıtlara geçirilmişti.⁹

Yukarıda bahsedildiği gibi, üç asır boyunca Türklerin hakimiyeti altında yaşayan Kitanlar, her bakımdan Türk kültürünün derin etkileri altında kalmışlar ve daha "VI. yüzyılda örf ve adet bakımından Göktürkler ile hemen hemen aynı duruma gelmişlerdi."¹⁰ Bu arada, Türklerin devlet teşkilatına ait unvanları

⁵ Özkan İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 47. 1987, Ankara Üniversitesi Basımevi. 林幹, 《中国古代北方民族通论》, 第 132页, 1998年, 内蒙古人民出版社(Lin-Gan, *Eski Çin'deki Şimali Milletler hakkında Genel Düşünceler*, s. 132, 1998, Hohhot, İç Moğolistan Halk Neşriyatı).

⁶ 司马光: 《资治通鉴》, 卷 二四六, 第7967页, 1963年, 北京, 中华书局(Si-Ma-Guang, *Devlet Yönetimine Faydalı Umumi Örnekler*, C. 246, s. 7967, 1963, Pekin, Zhong-Hua Kitapçılık Bürosu). 杨圣敏校注《资治通鉴突厥回纥史料校注》, 第288页, 1992年, 天津古籍出版社(Yang-Sheng -Men Mukayese ederek yayına hazırlayan *Devlet Yönetimine Faydalı Umumi Örnekler'deki Göktürk ve Uygur Tarihine Ait Tarihi Kayıtların Mukayesesi ve İzahlar*, s. 288, 1992, Tian -Zhin Eski Eserler Yayınevi).

⁷ B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, s. 115, 1971, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi.

⁸ Yang-Sheng-Min, *Kedimki Uygurlar*, s. 276, 1998, Ürümçi, Şincang Halk Neşriyatı.

⁹ 李桂芝: 《辽金简史》, 第 45 页, 2000 年, 福州, 福建人民出版社. (Li-Gui-Fan, *Liao ve Zhin Devletinin Kısaca Tarihi*, s. 45, 2000, Fu-Zhou, Fu-Zhian Halk Yay.).

¹⁰ 宋祁、欧阳修: 《新唐书》, 卷二一九《北狄契丹传》, 第 6167 页(Song-chi, Ou-Yang-Xiu, *Tang İmparatorluğunun Yeni Tarihi*, C. 219, "Kuzey Türkler Monografisi", s. 6167).

ve hâkimiyet belgelerini de benimsemeye başlayan Kitanlar, Uygurlardan öğrendikleri siyasi bilgiler sayesinde devlet olma vasfını kazanmışlardı. X. yüzyılın başlarında Kitan kabile federasyonunun başına geçen ve Türkçe “Töre” adı verilen bir kabilenin reisi Yalluğ Abavcı, 907 tarihinde kendisini “Kağan” ilan ederek Kitan devletinin temelini atmıştı.¹¹ İlim sahasında, Kitan devletinin hânedan ailesini teşkil eden Yalluğ soyunun Uygur kağanlarının yetiştirdiği Yağlakar soyu ile ilgili olduğu ve Yalluğ sözünün Yağlakar adının diğer bir çeşit söyleniş biçimi olduğu bildirildiği gibi¹², Çince 《耶律》(Ye-lü) şeklinde yazılan bu ismin “ille”(illi veya illig) şeklinde okunmasını ileri sürenler de vardır. Elbette, bunlar, günümüzde daha derin bir araştırmanın yapılmasını bekleyen bir konudur. Yalluğ sülalesiyle Uygurların Şülüg soyu arasında sıhriyet ve kan bağı kurulmuş ve imparatorların annesi ekseriyetle Şülüg soyundan gelmişti.¹³ Çin kaynaklarından 《五代史》 (“Yeni Beş Devir Tarihi”) ve 《辽史》 (“Liao Devleti Tarihi”)’ den öğrendiklerimize göre, Şülüg soyundan yetişenler Kitan devletinin kuruluşunda, askeri seferlerde ve hakimiyetin sağlam bir temel üzerine oturtulmasında ve kültür merhalesinin hızlı bir adımla ilerlemesinde büyük emek harcamış oluyorlardı. Demek ki, Kitan devletinin temeli Şülüg soyu ile kurulan sıhriyetten sonra atılmıştı. Bundan başka, Uygur kabilesinin yetiştirdiği pek çok kimseler Kitanların saraylarında, devlet hiyerarşısında ve askeri teşkilatında önemli bir yer tutmuştu. 《辽史, 道宗纪》 (“Liao Devleti Tarihi, Tao-tsong Hatıratı”)’ye göre, 1163 tarihinde Kitan devletinde muhtelif makamlarda çalışan Uygurların sayısı 300 üzerine çıkmıştı.¹⁴ Kitanların devlet teşkilatında Türklere ait olan “Kağan”, “Katun”, “Tegin”, “İrkin”, “Üge”, “Tarkan”, “Eltebir”, “Sangu”, “Tarım”, “Biruk” gibi unvanların da kullanıldığı bilinen bir husustur. Kağanın oturduğu saraya Türkçe “Ordu” denildiği gibi¹⁵ kuzey ve güney’de tesis edilen iki saray da Türklere görülen “sağ ve sol şad bölge” düzenini örnek almıştı.¹⁶ Tabii ki, bunlar Kitan devletinin bir Türk devleti gibi işleyişe

¹¹ Enver Baytur, *Şincang’diki Milletlarning Tarihi*, s. 728, 1999, Bei-jing, Milletler Neşriyatı,

¹² Ahmet Sülayman, *Orhun Uyğur Hanlikining Kiskiçe Tarihi*, s. 246, 2005, Ürümçi, Şincang Halk Neşriyatı,

¹³ 萧之行 : 《回鹘后裔在辽朝共国任事》, 林幹校注, 《突厥与回鹘历史论文集》, 第784 页, 1987年, 中华书局出版 (Xiao -Zhi -Xing, “Uygur Soyundan Gelenlerin Kitan Devletinin Kuruluşunda Yaptığı Katkılar”, Lin- Gan yayına Hazırlayan Göktürk ve Uygur Tarihine Ait Makaleler Kitabı, s. 784, 1987, Pekin, Zhong-Hua Kitapçılık Bürosu).

¹⁴ 王日蔚: 《契丹与回鹘关系考》, 林幹校注, 《突厥与回鹘历史论文集》, 第989页 (Wang- Ri- Wei, “Kitanlar İle Uygurların Münasebeti Üzerine İncelemeler”, Lin- Gan, Haz. Göktürk ve Uygur Tarihine Ait Makaleler Kitabı, s. 989).

¹⁵ 江应梁主编: 《中国民族史》 (中), 第335 页 (Zhang- Ying -Lang, *Çin’deki Milletler Tarihi II*, s. 335).

¹⁶ 扬富学: 《回鹘文献与回鹘文化》, 第 442 页, 2003 年, 北京, 民族出版社 (Yang- Fu-Xue, *Uygur Vesikalari ve Uygur Kültürü*, s. 442, 2003, Pekin, Milletler Yay.

sahip olduğunun göstergesi idi. Diğer bir deyişle, Kitan devletinin mevcudiyeti ve uzun bir zaman ayakta kalmasında Türkler çok önemli rol oynamıştır.

Kitan devletindeki Türklerden söz açılırken her şeyden önce Uygurların Şülüg soyundan bahsetmek icap eder. Çin'in geleneksel tiyatrosu ve halk hikâyesi olan 《杨家将》 (“Yang Ailesinin Kahramanları”) adlı bir eserde 《孝》 (Xiao) soyadı verilen bir hatun dile getirilir. Tarihte 《承天太后》 (Cheng-tian hatun) adıyla bilinen olan bu kiralıçe ve oğlu Liao-Sheng-tsong’un hükümdarlık yaptığı dönemde (983-1031), Kitan devleti kudretinin zirvesinde bulunuyordu. Kitan devletinin hüküm sürdüğü 200 yıldan fazla bir zaman sürecinde bu hatun gibi devletin tepesindeki bütün yetkileri elinde bulundurmuş üç hatun bulunuyordu. Bunlar sözü edilen Cheng-tian, Kitan devletinin kuruluşu için büyük emek veren Şülüg veya Chün-chin (Çinceye yine Ying-tian de denilir) ve Chin-ai’dir. “Xiao” soyadını taşıyan bu üç hatun Kitan değildir, onlar Uygurların soyundan geliyordu.¹⁷ Bu hususta Çin yıllıklarından 《辽史、后妃传》 (“Liao Devleti Tarihi, Hatunlar Monografisi”)’de şöyle bilgi verilmiştir : “Tai-tsu’nun hatunu Chun-chin Şülüg soyundan gelmiş”, “Onun ecdadı Uygurlardan çıkan Noşildir”. 《辽史、外戚表》 (“Liao Devleti Tarihi, Uzak Akrabalar Monografisi”)’da da “Şülüg asıl Uygurlardan olan Noşil adlı bir kişinin torunlarından” şeklindeki bilgilere de rastlamaktayız. Bunun dışında, aynı Çin kaynaklarında gene Noşil ailesinin yerleştiği bölge ve Şülüg hatunun soy kütüğü bir bir tanıtılmıştı.¹⁸ Buna göre, 878’de doğmuş olan Şülüg, muhtemel Kitanlar memleketine Tudun olarak gönderilen Noşil adlı bir devlet adamının 5. göbekten torunudur.¹⁹

Bu kayıtlardan açıkça anlaşıldığı gibi, adını kendi soyadından alan Şülüg veya Chun-chin, Uygur devleti döneminde önemli bir mevki sahibi olan ve devletin inkırazından sonra da Kitanlar arasında nüfuzunu uzun bir zaman muhafaza edebilen bir soylu aileden gelmektedir. Nüfuzu sayesinde Kitanların idari ve askeri hayatına yön veren Şülüg ailesine hükümdar Yalluğ -De-Guang tarafından “Xiao” soyadı verilmiş. Kitanların hanedan soyundan olan Yalluğ ailesi önceleri Bali ve Yiş soyundan gelenlerle evleniyordu. Sonra Yalluğ Abavci’nin Şülüg hatunla evlenmesi sonucunda sıhriyet bağına yeni bir aile katılmışlardı. 947 tarihinden sonra “Xiao”

¹⁷ 箫之兴:《回鹘后羿在辽朝共国任事》,林翰校注:《突厥与回鹘历史论文集》,第783页(Xiao -Zhi -Xing, “Uygur Soyundan Gelenlerin Kitan Devletinin Kuruluşunda Yaptığı Katkıları”, Lin-Gan Haz. Göktürk ve Uygur Tarihine Ait Makaleler, s. 783).

¹⁸ 脱脱等:《辽史》,卷七一《后妃传》,第1199页,卷三七《地理传》,第446页,中华书局标点本,1974,北京(Tuo-Tuo, Liao Devleti Tarihi, 71.cilt, “Hatunlar Monografisi”, s.1199, 37.cilt, “Coğrafya Monografisi”, s. 446, 1974, Pekin, Zhong-Hua Kitapçılık Bürosu).

¹⁹ 扬富学:《回鹘文献与回鹘文化》,第445页(Yang-Fu-Xue, Uygur Vesikalari ve Uygur Kültürü, s. 445).

sözü Şülüg soyadının yerine geçmişti. Böylece, Kitan tarihinde Bali, Yiş ve Şülüg ailesi genel olarak “Xiao’lular” adında anılmıştı. Bu bir gelenek haline gelmişti.²⁰

Uygur soyundan gelen Şülüg ailesine mensup şahısların Kitan tarihinde oynadığı mühim rolü ve katkıları kaynaklarda detaylı olarak zikredilmişti. Buna göre, 14 yaşında Yalluğ Abavci ile evlenen Şülüg hatunun yaptığı planlar, kuruluş aşamasındaki Kitan devletinin karşılaştıkları büyük engellerin ortadan kaldırılmasında önemli bir rol oynamıştı. Bahsedildiği gibi, sekiz kabileden müteşekkil olmasına rağmen, kuvvetli bir devlet teşkil etme aşamasına adım atmayan Kitanlar arasında, IX. yüzyılın sonralarına doğru Töre kabilesi hızlı kuvvet kazanmaya başlamıştı. Töre kabilesinin başına geçen Yalluğ Abavci, X.yüzyılın başında sayısı 400 000’e ulaşan bir ordu kurmakla Kitanları tek bir bayrak altında toplama yoluna gitmişti. Fakat diğer yedi kabile iş birliği yapmak suretiyle Abavci’nin aleyhinde birleşmişlerdi. Abavci, bu müttefiklerin yaptığı hücumları defalarca geri püskürtmesine rağmen, onların aniden yaptığı saldırılar karşısında çaresiz bir duruma düşmüş ve müttefiklerin ortaya koyduğu siyasi talepleri kabul etmek zorunda kalmıştı. Böyle bir ciddi durumda Şülüg hatun tarafından yapılan ve “Tuz ziyafeti” denilen bir şölen sayesinde Yalluğ Abavci karşılaştıkları sorunu çözmekle müttefiklerin gücünü ortadan kaldırmışlardı.²¹ Bu hadise 915’de vuku bulmuştu. Böylece, Abavci son engelleri ortadan kaldırmış oluyor ve ertesi sene Hanbalık şehrinde Kitan devletinin kurulduğunu ilan etmişti. Bu tarihten sonra, Abavci, Şülüg soyundan gelenlere devlet idaresinde önemli görevler vermişti. Bu husus, J. Holmgren tarafından şöyle tarif edilmektedir: “Kitan kabilelerinin öncülük yerinin muhafaza edilmesi için Liao (Kitan) devletinin kurucusu Tai-tsu (907-926)’nun aldığı önemli tedbirlerinden biri, Uygur hatunlar ve akrabalarının askeri gücünü kuvvetli bir duruma getirmiş olmasıdır. Liao-Tai-tsu, Uygurların Xiao soyu ile olan iş birliğinden istifade etmiş olduklarından kendi kabilesi ve diğer kabileler üzerinde hükümdarlık düzeninin yapılması ve yetkili organların kurulmasını sağlamışlardı.”²² Nitekim devlet sınırlarının genişlemesi de Şülüg soyundan gelen askeri

²⁰ 箫之兴:《回鹘后羿在辽朝共国任事》,林幹校注:《突厥与回鹘历史论文集》第784页(Xiao -Zhi -Xing, “Uygur Soyundan Gelenlerin Kitan Devletinin Kuruluşunda Yaptığı Katkıları”, Lin-Gan haz. *Göktürk ve Uygur Tarihine Ait Makaleler Kitabı*, s. 784).

²¹ 吕思勉:《中国民族史》,第85页,1987年,中国大百科全书出版社,上海(Lu-Si-Mian, *Çin Milletleri Tarihi*, s. 85, 1987, Pekin, Çin Ansiklopedi Yay.).

²² 葛雾莲著, 扬富学译《榆林窟回鹘画像及萧氏对辽朝佛教艺术的影响》,《昭乌达蒙族师专学报》,第16卷1期,1995年,第5页(Ge-Wu-Lian, “Yu-Lin Magarasındaki Uygur Resim ve Heykelleri ve Xiao Ailesinin Liao Devletinin Buddizm Sanatına Gösterdiği Etkiler”(Yang-Fu-Xue tarafından Çinceye çevirilmiş), *Zhao -Wu-Da Moğol Pedagoji Koleji Bilimsel Dergisi*, C. 16, S. 1, 1995, s. 5)

adamlarının kazandığı başarılarla gerçekleşmiştir. 921’de Abavci, idari ve askeri teşkilatları yeniden tanzim ederken, kuzey ve güney sarayı teşkil etmiş ve devlet yönetimini bu iki saraya bağlamıştı. Kuzey sarayının vezirlik makamları Şülüg soyunun eline verilmişti. Aynı saray devletin kuzey bölgelerinde yaşayan beş kabileyi idare ediyordu. Güney sarayının vezirlik makamları ise Abavci’nin küçük kardeşi Suni’nin eline verilmişti. Bu saray güney bölgelerde yaşayan üç kabileyi idare etmekten sorumlu olmuştu. Hâkimiyet altına alınan diğer kavimler ise aynı sekiz kabileye tabi tutulmuşlardı.²³

Çok akıllı ve tedbirli bir kadın olan Şülüg hatun, devlet idaresinde ve savaşlarda kocası kadar büyük rol oynamıştı. O’nun direktifleriyle Çinli Han-Yan-wei, Yalluğ Abavcinin baş müşavirlik görevine getirilmişti. O’nun seçtiği 20 bin askerden kurulan hassa ordusu, sayısı 30 bin üzerine çıkan Pişi kısmı ile beraber öncü birlikleri oluşturduğu gibi, hassa ordusu Şülüg Hatun’un bizzat komutanlığı altında bulunmuştur.²⁴ Savaşlarda başarılar kazanmakla iyi bir komutan durumuna gelen Şülüg hatun, Yalluğ Abavci’nin batıda Tangutlar üzerine sefer yaptığı sıralarda saray(karargah) muhafızı olmuş ve tam şu esnada saraya hücum eden iki Şirvi kabilesini ağır bir yenilgiye uğratmakla toplumda çok büyük ün kazanmıştı. Bu yüzden Çin kaynaklarında da onun idari ve askeri yetkileri çok güzel bir biçimde tasvir edilmiştir. Örneğin, 《资治通鉴》 (“Devlet Yönetimine Faydalı Umumi Örnekler”)’de “Şülüg hatun çok cesaretli, inatçı ve iyi plan yapan bir kadındır. Abavci devlet idaresinde ve seferde ona danışmaya gelirdi” diye kaydedildiği gibi, 《辽史、地理传》 (“Liao Devleti Tarihi, Coğrafya Monografisi”)’de “Tai-tsu’nun dört etrafı tasarruf ederek, Bo-hai’leri yatıştırmasında Şülüg hatun’un büyük bir emeği geçmişti” şeklinde kayıtlar vardır. Yalluğ Abavci’nin ölümünden sonra da istediği prensleri tahta gecirmek yetkilerini elinde bulunduran Şülüg hatun valide sultan hüviyetiyle idari ve askeri işlerinde çok isabetli karar ve önerileri vererek devletin temelini sağlamlaştırmıştı. Tahta geçen kağan da onun sözüne boyun eğiyordu. 926’dan sonra Kitan devletinin tek hükümdarı durumuna gelen Şülüg, 953’de 75 yaşında ölmüştü.

Yukarıda bahsedildiği gibi, Şülüg Hatun’un kardeşlerinden Tilu ve Aguçi da Töre kabilesinin kuvvet kazanmasında, Kitan devletinin kuruluşunda büyük emek harcamışlardı. Abavci’nin yaptığı her hangi bir sefere katılan Tilu ve Aguçi, savaş meydanlarında komutanlık görevini yapıyorlardı. Diğerlere nazaran onların gösterdiği askeri başarılar ve katkılar daha büyüktü. Abavci’nin

²³ Fan-Wen-lian, *age.*, s. 41-42.

²⁴ Geyretcan Osman, *Uygur Klassik Edebiyat Tarihi*, s. 101, 2001, Ürümçi, Şin cang Halk Neşriyatı.

bütün vezirleri arasında Tilu “güçlü bilek” lakabıyla tanınmıştı. Aguçi, “kahraman, cesaretli ve iyi bir nişancı komutan” olarak ün kazanmıştı.²⁵ Bu yüzden, onlar sırasıyla kuzey sarayının vezirlik makamına geçmiştir. Kitan devletinin kuruluşundan yıkılmasına kadar sadece Aguçi’nin soyundan 17 kişinin kuzey sarayında baş vezirlik makamında bulunduğu ve umumi vezir sayısının üçte birini teşkil etmiş olduğu bilinmektedir.²⁶ Bunlar arasında bir örnek olarak Aguçi’nin beşinci göbekten torunu Xiao-Xiao-Mu’dan bahsetmek icap eder. Çok kere sefer yapmış ve kazandığı büyük başarılarıyla ün salmış olan Xiao-Xiao-Mu, ülkenin nüfus sayımını yapmış ve angarya ve vergi sistemlerini tanımlamıştı. O, topluluğa sakin ve huzurlu bir yaşam sağlamakla birlikte güney(Çin) ile kuzey (Kitanlar) arasındaki çeşitli ilişkileri geliştirmişti. Bu yüzden ona “Devletin inci gibi veziri” unvanı verilmişti.²⁷ Bunun dışında, müşavir, bilge han, divan beyi, vali, komutan olarak devlet teşkilatında önemli mevki sahibi olanlar da vardır. Bütün bunlar devletin inkırazına kadar aynı mevkilerde kalmıştı. Çoktan beri muhafaza etmekte olan kavmi nüfuzlarının yanı sıra siyasi ve askeri istidatları sayesinde Yalluğ ailesi ile beraber devlet teşkil etme şansını kazanan Şülüg soyunun büyük bir aile olduğunu Çin kaynaklarından 《新五代史》 (“Yeni Beş Devir Tarihi”) öğreniyoruz. Tai-tsung, “Hatunun soyu kadim bir çam ağaçının kökü gibi derindir, ona dokunulmaz” demiştir. Kitan devletinde soyadı “Xiao” olarak değiştirilen üç aile içinde, Şülüg soyu öne geçmiş ve üstün bir nüfuz sahibi olmuştu. 《辽史、后妃传》 (“Liao Devleti Tarihi, Hatunlar Monografisi”)’de adı zikredilen 10 hatun içinde 9’unun Şülüg soyundan geldiğini biliyoruz. Bunlardan çok ileri görüşlü ve iyi asker Cheng-tian hatun, Cheng -Tsong kağan’a vekâleten 27 sene devlet yönetimini elinde tutmuştur. Savaşlarda ön saflarda yer alan bu hatun, Çinlileri örnek alarak idari ve iktisadi bakımdan birçok değişimleri yapmıştır. Çin kaynaklarında geçen “çok zeki, mahir bir taktikçi, insanlardan yararlanma işini iyi bilen ve özverili davranan bir kadındır” şeklindeki kayıtlar ile “adaletle iş gören Cheng-tian, başkalarla istişare etmekte çok mahir olduklarından mahiyetindekiler ve vezirler ona her zaman bağlı kalmışlardı” şeklindeki ifadeler, onun zekasını, ruhi kuvvetini,

²⁵ 箫之兴:《回鹘后羿在辽朝共国任事》,林翰校注,《突厥与回鹘历史论文集》第784页(Xiao -Zhi -Xing, “Uygur Soyundan Gelenlerin Kitan Devletinin Kuruluşunda Yaptığı Katkıları”, Lin-Gan haz. *Göktürk ve Uygur Tarihine Ait Makaleler Kitabı*, s. 784).

²⁶ 李红侠:《两民族关系上看回鹘对契丹的影响》,《辽宁科技大学学报》,2001年,第二期,第74页(Li-Hong-Xia, “İki Kavmin İlişkilerinden Uygurların Kitanlara Gösterdiği Etkilere Bir Bakış”, *Liao-Ning Teknoloji Üniversitesi Bilimsel Dergisi*, 2000, S. 2, s. 74).

²⁷ 箫之兴:《回鹘后羿在辽朝共国任事》,林翰校注,《突厥与回鹘历史论文集》,第787页(Xiao -Zhi -Xing, “Uygur Soyundan Gelenlerin Kitan Devletinin Kuruluşunda Yaptığı Katkıları”, Lin-Gan haz. *Göktürk ve Uygur Tarihine Ait Makaleler Kitabı*, s. 787).

idari ve askeri gücünü açık olarak göstermektedir. J.Holmgren, Şülüg ve Ching-tian hatun hakkında şöyle diyor: “Tai-Tsu’un Uygur kökenli hatunu Ying-tian, 5.kağan Cheng-tsong’un Uygur hatunu Cheng-tian, Kitan devletinde yetkileri çok büyük bir şahsiyetlerden sayılıyorlardı. Kitan devletinin hanadan ailesine bağlı 12 ordunun ikisi onların yönetimi altında bulunuyordu. Uygur Xiao soyundan olan hatunlar askeri seferlerde pek çok güç göstermişlerdi. Böyle bir durum Çin’de hüküm süren her hangi bir devletin tarihinde hiç bir zaman görülmemişti.”²⁸ 《辽史》 (“*Liao Devleti Tarihi*”)’de şöyle yazılmıştır:“Kitan devletinde Yalluğ ailesi ile Şülüg ailesinin gücü eşit bir duruma gelmiş ve iki aile yoğun bir ilişki içinde geçmiştir. Devlet idaresinde onlar müşterek bir çaba göstermiştir.”²⁹ Burada açık bir şekilde ifade edildiği gibi, kudretinin zirvesine ulaştığı sıralarda sınırları doğuda Kore’den batıda Altay ve Tanrı Dağları’na, kuzeyde Orhun ve Selenga nehri vadisinden güneyde Sarı nehri boylarına kadar uzanmış olan Kitan devleti, Yalluğ ve Şülüg ailesi tarafından müşterek olarak idare edilen bir ülke zannedilir.

Kitanların İç Asya’da hüküm süren Uygur devletleri ile nasıl bir ilişki içinde geçtikleri hakkında Çin kaynaklarında bazı bilgilere rastlanmaktadır. Buna göre, 1008, 1010, 1026 tarihlerinde Kansu Uygur devletine üç defa taarruz eden Kitanlar ile İç Asya’daki Uygurlar arasında iktisadi ve kültürel ilişkiler yoğun bir şekilde sürmüştür. Kitan devletinin başkentini seyahat eden bir Çinli, şehrin içinde oldukça önemli bir Uygur kitlesinin yaşadığından bahseder. Ona göre, Bu Uygurların tamamı ticaret yaparak geçiniyorlarmış.³⁰ Dikkati çeken bir nokta var ki, İç Asya’dan giden ve başkent Shang-zhing’de ticaret yapan Uygur tüccarlarının toplu olarak yerleştiği bir bölge de şekillenmişti. O döneminde “Uygur mahallesi”(回鹘营) adı verilen bu bölge Shang-zhing’in güney kapısının doğu tarafında bulunuyordu. Aynı mahallede yerleşen Uygur tüccarları, İç Asya’dan yeşim, kahriva, inci, güzel kokulu eşyalar, nişadır(amonyak), pamuk ve yünden yapılmış çeşitli malzemeler ve az sayıda ise de silahlar getiriyorlardı.³¹ Tam bu dönemde meyvecilik da dahil olmak üzere ziraatcılığı Uygurlar-

²⁸ 雾莲:《榆林窟回鹘画像及萧氏对辽朝佛教艺术的影响》、《昭乌达蒙族师专学报》、第16卷1期, 1995年, 第5页 (Ge-Wu-Lian, “Yu-Lin Magarasındaki Uygur Resim ve Heykelleri ve Xiao Ailesinin Liao Devletinin Buddizm Sanatına Gösterdiği Etkiler”(Yang-Fu-Xue tarafından Çinceye çevrilmiş), *Zhao -Wu-Da Moğol Pedagoji Koleji Bilimsel Dergisi*, C. 16, S. 1, 1995, s. 5).

²⁹ 脱脱等:《辽史》, 卷六七《外戚表》, 第1027页(Tuo-Tuo, *Liao Devleti Tarihi*, C. 67, “Uzak Akrabalar Monografisi”, s. 1027).

³⁰ B. Ögel, age., s. 117

³¹ B. Ögel, age., s. 116, Liu-Zi-shiao, *Uygur Tarihi*, Uygurca, I , s. 232, 1986, Pekin, Milletler Neşriyatı, Lin -Gan, Gao-Zi-hu, *Kedimki Uygurlar Tarihi*, Uygurca, s. 275, 2000, Ürümçi, Şincang Halk Neşriyatı.

dan öğrenen Kitanlar, daha sonra Kuzey Başkent etraflarında karpuz yetiştirmişti.³² Bundan başka, Kitanlar, ettikleri soyaya “Uygur baklası” adını vermişti.³³

Devlet idaresinde olduğu gibi, kültür sahasında da Uygur hatunlar Kitanları önemli ölçüde etkilemişti. Temeli Uygur yazısına dayanan ve “sayısı az ve mukemmel alfabeli bir yazı” olarak tanımlanan “Kitan Küçük Yazısı”nın tatbikat sahasına geçmesinde ve Buddizmin Kitanlar arasında yerleşmesinde de Şülüg hatun itici rol oynadığı gibi, dört sene iktidar başında kalan Cheng-ai hatun da Buddizm sahasında Kitan devletinde en büyük saygı kazanan bir şahsiyet olmuştu. o, idari ve kültürel bakımdan çok değişimleri yapmıştır. Devletin kurulduğu ilk yıllardan beri yürürlükte olan bütün yönetim biçimini esasen değiştiren Ching-ai, Konfüçyüsçülük, Buddizm ve Taoculuk gibi dinlere karşı uygulanan eşitlik davranma siyasetini de ortadan kaldırmış ve sadece Buddizme inanmayı yürürlüğe koymuştur. Böylece, Buddizm kısa bir zaman içerisinde Kitan devletinde hakim bir duruma gelmiştir.³⁴ Yalluğ Hong-chi(1055-1101)’nin hatunu Xiao-Guan-Yin, hatip, iyi bir sanatçı ve müzisyen olarak ün kazanmıştı. O’nun Çince yazdığı eserlerinden “Gönül Avlusuna Dönüş”, “Mazıyı Hatırlamak” ve “Kaybedilen Nam” adlı üç şiiri günümüze kadar gelmişti. Yalluğ Yan-Shi(1101-1125) ile evlenen ve siyasi, tarih ve edebiyat bilgilerine çok iyi derecede vakıf olan Xiao-She-Shi’nin Çince yazılan ve günümüze kadar muhafaza edilen “Hicviye” ve “Tarih Övgüsü” adlı iki şiirinde siyasi eleştirilere yer verilmişti.³⁵

Önceleri Uygurların öğrencisi olan ve bir kaç kuşak sonra kısmı olarak Çinlileşip iyice zayıflayan Kitanlar Mançurya’daki Curcitlar karşısında başarısızlığa uğradı.³⁶ 1125’de devleti yıkılan Kitanların çoğulluğu Curcitların yönetimi altına girdi. Bu tarihten sonra Curcitlar arasında yaşayan ve Çince Yi-la shi(移喇氏) adını alan Ye-lü (耶律/Yalluğ) ailesi XVII. yüzyılın ilk yarısında Çin’in kuzeyinde büyük bir siyasi güç olarak ortaya çıkan Mançu kavminin önemli bir etnik kolunu teşkil etmişti. Günümüzde Mançular ve Şibeler ara-

³² 胡峤:《陷北记》, 叶隆礼:《契丹国志》, 卷二五, 第238页, 1985年,上海古籍出版社(Hu-Chiao, “Kuzeyde Tutuklanış Hatıratı”, Ye- Long -Li, *Kitan Devleti Monografisi*, C. 25, 238, 1985, Shang-Hai, Eski Eserler Yay.).

³³ 洪皓:《松漠纪闻》卷下,《辽海丛书》,第一册,第210页,1985年,辽沈书社(Hong-Hao, “Bozkırlarda Duyduğum Şeyler -Devamı”, *Liao Hai Mecmuası*, I, s. 210, 1985, Liao-Shen Kıtacılığı). 叶隆礼:《契丹国志》,卷二七,第256页(Ye- Long -Li, *Kitan Devleti Monografisi*, 27.cilt, 256),

³⁴ 扬富学:《回鹘文献与回鹘文化》,第 448 页(Yang-Fu-Xue, *Uygur Vesikalari ve Uygur Kültürü*, s.448.)

³⁵ Geyretcan Osman, age., s. 103-104.

³⁶ Jean-Paul Roux, *Türklerin tarihi (Fasifik’ten Akdeniz’e 2000 yıl)*, s. 168, 2004, İstanbul, Kabcacı Yay.

sında görülen Yi-la shi(移喇氏) ve Yi-la-li-shi(伊拉里氏) urukları Yalluğ ailesinin son bakiyeleri olarak kabul edilmektedir. Devletin inkırazından sonra hanedan ailesinden gelen Yalluğ Taşın, bir kısım Kitanları peşine takarak batıya doğru göç etmiştir. Tarihte bunlara “Kara Hitay” (“Kara Kitan”) adı verildi. Önce Tanrı Dağları’nın kuzeyindeki İmil’de karargâh kurup kendisini toparlayan Yalluğ Taşın, 1133’de Doğu Karahanlıların başlıca şehirlerinden biri olan Balasagun şehrini zaptedip Kara Hitay devletini kurmuş. Sonra Koçu Uygur devletini, 1141’den sonra Harezmsahlar ve Karahanlıları tabı devletler durumuna getiren Kara Hitayların sarayında ve devlet teşkilatlarında ne kadar Uygurların yer aldığı pek bilinmemektedir. Kaynaklarda sadece Kara İğaç Buyruktan söz açılır. Önceleri Uygur devletinde yargıç olan Kara İğaç Buyruk, Gurhan’ın daveti üzerine Kara Hitay sarayında hükümdar çocuklarının hocası olmuştur.³⁷ 1218’de Moğollar Kara Hitay devletine son vermişti. 1220’de Orta Asya’ya gelen Vu-Gu-sun (乌古孙)’un bildirdiklerine göre, o zaman Kara Hitaylardan pek az insan kalmış. Bunlar da Uygurların örf ve adetlerini benimsemiş ve Uygurlar gibi giyinmeğe alışmışlardı.³⁸ Sonuç olarak, önce Moğolistan’da, sonra Orta Asya’da büyük tarihi olaylara müşahit olan ve sonraları Uygur kıyafetini benimseyen Kitanlar, 13.asrın ilk yarısında Uygurlar arasında eriyip bitmişti. ©

³⁷ B. Ögel, *Çingizhan’ın Türk müşavirleri*, s. 69, 2002, İstanbul, İQ kültürsanat Yay.

³⁸ V.V. Barthold, *Yettesu Tarihi Oçerikliri*, s. 68, 2000, Ürümçi, Şincang Halk Neşriyatı.

KAYNAKLAR

- BARTHOLD, V.V. (2000), *Yettesu Tarihi Oçerikliri*, s. 68, Ürümçi, Şincang Halk Neşriyatı.
- BAYTUR, Anver (1991), *Şincangdiki Milletlerning Tarihi*, s. 721, Bei jing, Milletler Neşriyatı.
- Fan –Wen-lian (1999), *Zhong-Guo Omumi Tarihi*, C. 6, s. 3, Ürümçi, Şincang Halk Neşriyatı.
- İZGİ, Özkan (1987), *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 47. Ankara Ün. Basımevi.
- Liu-Zi-Shao (1986), *Uygur Tarihi*, s. 232, Pekin, Milletler Neşriyatı.
- Lin –Gan, Gao-Zi-hu, *Kedimki Uygurlar Tarihi*, s. 275, 2000, Ürümçi, Şincang Halk Neşriyatı.
- OSMAN, Geyretcan (2001), *Uygur Klassik Edebiyat Tarihi*, s. 101, Ürümçi, Şin cang Halk Neşriyatı.
- ÖGEL, Bahattin (1971), *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, s. 115, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi.
- ÖGEL, Bahattin (2002), *Çingizhan'ın Türk Müşavirleri*, s. 69, İstanbul, İQ Kültürsanat Yay.
- ROUX Jean-Paul (2004), *Türklerin Tarihi* (Fasifik'ten Akdeniz'e 2000 yıl), s. 168, Ankara, Kabalcı Yay.
- SÜLAYMAN, Ahmet (2005), *Orhun Uyğur Hanlikining Kiskiçe Tarihi*, s. 246, Ürümçi, Şincang Halk Neşriyatı.
- Yang-Sheng-Min (1998), *Kedimki Uygurlar*, s. 276, Ürümçi, Şincang Halk Neşriyatı.
- 宋祁, 欧阳修: 《新唐书》, 卷二一九, 《北狄传》, 第6167页, 中华书局标点本, 1975, 北京
- 江应梁 主编 《中国民族史》 (中), 第303页, 1990年, 北京, 民族出版社.
- 林幹: 《中国古代北方民族通论》, 第132页, 1998年, 内蒙古人民出版社.
- 司马光: 《资治通鉴》, 卷二四六, 第7967页, 1963年, 北京, 中华书局.
- 杨圣敏校注 《资治通鉴突厥回纥史料校注》, 第288页, 1992年, 天津古籍出版社.

李桂芝:《**辽金简史**》,第45页,2000年,福州,福建人民出版社.

王日蔚:《契丹与回鹘关系考》,林幹校注,《**突厥与回鹘历史论文集**》,第989页,1987年,中华书局出版.

萧之行:《回鹘后裔在辽朝共国任事》,林幹校注,《**突厥与回鹘历史论文集**》,第784页,中华书局出版.

扬富学:《**回鹘文献与回鹘文化**》,第442页,2003年,北京,民族出版社.

脱脱等:《**辽史**》、卷七一《后妃传》,第1199页,卷三七《地理传》,第446页,中华书局标点本,1974,北京.

吕思勉:《**中国民族史**》,第85页,1987年,中国大百科全书出版社,上海.

葛雾莲著,扬富学译《榆林窟回鹘画像及萧氏对辽朝佛教艺术的影响》、《**昭乌达蒙族师专学报**》、第16卷1期,1995年第5页.

胡峤:《陷北记》,叶隆礼:《**契丹国志**》,卷二五,第238页,1985年,上海古籍出版社.

洪皓:《松漠纪闻》卷下,《**辽海丛书**》,第一册,第210页,1985年,辽沈书社.

李红侠:《两民族关系上看回鹘对契丹的影响》,《**辽宁科技大学学报**》,2001年,第二期,第74页.